

Kültürel Farklardan Kaynaklanan Çeviri Sorunları ve Çözüm Önerileri

Doç. Dr. Ender ATEŞMAN*

Özet

Bu makalede, Norbert Elias'ın "Uygurluk Süreci" adlı yapıtının Almandan Türkçeye aktarılması sırasında ortaya çıkan çeviri sorunları tartışılmaktadır. Bu sorunların bir kısmı kültürel farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Alman ve Türk toplumları arasında varolan kültürel farklar çeviride güçlükler yol açmaktadır. Çevirmen bu sorunları çözmek zorundadır. Makalede bu sorunların neler olduğu ve çevirmenin bulduğu çözümler örneklerle gösterilmektedir.

Anahtar sözcükler: çeviribilim, kültürel farklar, Norbert Elias

Abstracts

The problems, which appear during the translation of "The Civilizing Process" of Norbert Elias from German to Turkish, are being discussed in this article. The reason of some problems are the cultural differences. Existing cultural differences between Turkish and German societies cause difficulties in translation. Translators have to solve these problems. These problems and the ways that the translator solve them are shown in that article.

Key words: translation, cultural differences, Norbert Elias

Bu makalede çeviri sürecinde karşılaşılan sorunlardan ya da bu sorunların bir bölümünden söz etmek istiyorum. Ancak söyleyeceğim şeylerin daha iyi anlaşılması için şu kısa metne bir göz atalım:

Das Problem des Romans: Ein edles Mädchen vom Lande, ländlicher Adel aus aufgestiegener, bürgerlicher Familie, kommt an den Hof. Der Fürst, ihr hochadeliger Verwandter mütterlicherseits, wünscht sie zur Mätresse. Ohne Ausweg, rettet sie sich zu dem "Bösewicht" des Romans, einem englischen Lord, der am Hofe lebt, der in allem so spricht, wie sich viele mittelständische Kreise den "aristokratischen Verführer",

(*) Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

den “verruchten Bösewicht” vorgestellt haben mögen, und der deswegen so komisch wirkt, weil er die Vorwürfe des Mittelstandes gegen seinen Typus als seine eigenen Gedanken ausspricht. Aber auch ihm gegenüber wahrt die Heldin ihre Tugend, ihre moralische Überlegenheit, Kompensation der ständischen Unterlegenheit, und stirbt. (Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*, S. 115f.)

Romandaki sorun şudur: Yeni sınıf atlamış bir burjuva aileden, taşra soylularından onurlu bir kız saraya gelir. Annesi tarafından akrabası olan prens kızın metresi olmasını ister. Bir çıkış yolu bulamayan kız, kurtuluşu romanın “canavarı”na sığınmakta bulur. Sarayda yaşayan bu İngiliz Lordu, birçok orta tabaka çevresinin tasavvurundaki “aristokrat çapkın”, “ahlâksız canavar” imajına uygun olarak konuşmaktadır ve orta tabakanın böyle bir tipe yönelttiği ithamları kendi düşüncesiymiş gibi ifade ettiği için de komik görünür. Kız kendi tabakasının üst tabakaya karşı bir denge unsuru olan erdemini ve ahlâki üstünlüğünü Lorda karşı da korur ve ölür.

Bu kısacık metinde bile birçok sorunla karşılaşılıyor. Sözcük düzeyinde örneğin, “edel, ländlicher Adel, bürgerliche Familie, Hof, Fürst, hochadelig, Mätresse, Bösewicht, Lord, mittelstädische Kreise, aristokratischer Verführer, verrucht, Heldin, Kompensation, ständische Unterlegenheit” gibi sözler bir sorun oluşturmaktadır. Cümle düzeyinde ise “Das problem des Romans”, “wünscht sie zur Mätresse”, “Ohne Ausweg, rettet sie sich zu dem “Bösewicht” gibi yapılarla, yatay düzeyde sıralanmış söz öbeklerinin çokluğu sorunlu gibi görünmektedir.

Bu örnek çerçevesinde sizlerle çeviri sorunlarını tartışmak istiyorum. Ancak sizin de hemen farkettiğiniz gibi böyle bir metni çevirebilmek için bazı ek bilgilere ihtiyacımız var. Önce bunların ne tür bilgiler olduğundan söz edelim.

“Norbert Elias’ın ‘Über den Prozess der Zivilisation’ adlı yapıtının ilk cildini Türkçeye aktardım. Çeviri sırasında, aklımda sürekli olarak yaptığım araştırma vardı. Kendimi devamlı gözlem altında tutmaya çalıştım. Çalıştım diyorum, çünkü insanın aynı zamanda kendisinin gözlemcisi olması kolay bir iş değil. Kendimi çeviriye kaptırarak atladığım birçok şey mutlaka vardır.

Bu çeviriye nasıl başladım, bir çevirmen olarak ne gibi özelliklere sahibim? gibi sorulara gelince şunları söylemek mümkün. Daha önce de sosyoloji, siyaset, felsefe gibi konularda çevirilerim oldu. Örneğin, en son olarak Jan Philipp Reemtsma’dan derlediğim makaleleri “Vahşeti Kavramak” başlığı altında çevirdiğimi, Elias Canetti’nin “Masse und Macht” adlı dev yapıtının “Kitle ve İktidar” adı altında Türkçeye kazandırılmasında editör olarak emeğimin geçtiğinden övünçle söz edebilirim. Bunları övünmek için söylemiyorum, bir çevirmenin yaptığı işe nasıl yaklaşması gerektiğini vurgulamak için anlatıyorum. Yani sosyoloji alanında çeviri yapabilecek alan bilgisine sahip olduğuma inanıyorum.

Norbert Elias'ı çevirmeye karar vermeden önce Elias ile ilgilenmeye başlamıştım. Tamamen kişisel amaçlı bu ilgilenme beni Elias'ı daha iyi tanıma isteğine yöneltti. İlgi- leniş nedenim daha çok ülkemizin içinde bulunduğu duruma, karşılaştığımız sorunlara çözümler üretebilme isteğine dayanıyordu. Acaba Elias bize bazı konularda çözümler bulmamıza yardımcı olabilir miydi? Elias'ı tanıdıkça onun en önemli yapıtı olan "Über den Prozess der Zivilisation" adlı iki ciltlik dev yapıtının mutlaka Türkçeye kazandırıl- ması gerektiğine inandım ve bu doğrultuda hazırlık yapmaya başladım. Önce Elias'ın kendisini anlattığı "Über sich selbst" adlı kitabını, daha sonra Hermann Korte'nin "Über Norbert Elias" adlı kitabını okudum, başka kitaplarına ve makalelerine başvurdum, Eli- as'ı tanıyan kişilerle tartışmalar yaptım. "Über den Prozess der Zivilisation"u ikinci kez çevirmen gözüyle okudum. Kendimizi ve Avrupalıları Elias'ın görüşleri ışığında yeni- den tanımaya çalıştım. Bugün de pek çok konuyu Elias'ın kuramı çerçevesinde yorum- lamaya çalışıyorum. Bu nedenle makalenin konusu da çift anlamlı: Elias'ın "uygarlık kuramı" örneğinde kültürel çeviri sorunları... Çevirinin de bu kuram ışığında değeri- lenirilebileceğine inanıyorum. Ama başlı başına bir seminer konusu olabilecek bu konu- ya bu makalede ne yazık ki fazlaca değinmeyeceğim.

Elias Türkçeye ilk kez çevriliyor. Aslında "Über die Zeit" adlı bir çalışması bir süre önce Ayrıntı yayınlarından çıktı. Elias'ın görüşlerini eleştiren Duerr'ün bir çalışması da Dost Yayınları tarafından yayımlandı. Yani çeviriye başladığım sırada Elias konusunda Türkçede henüz herhangi bir çevirinin ya da bu konuda yapılmış herhangi bir özgün ça- lışmanın olmaması da bir çevirmen olarak benim işimi güçleştiren olgulardandı.

Size şimdi de kısaca çeviri anlayışından söz edeyim, yoksa somut örnekler üzerin- de tartışırken anlaşmamız pek kolay olmayabilir.

Çeviriden ben şunları anlıyorum.

1. Çeviri bir kültürel aktarımdır.
2. Çeviri bir eylemdir.
3. Çeviride en önemli şey erek metnin işlevidir.
4. Metinler diğer metinlerle ilişkileri içinde anlam kazanır.

Çeviriye ben böyle bakıyorum. Bunlar ne anlama gelmekte ya da bu gibi tespitlerin çeviri açısından sonuçları neler ya da bunlar benim çevirimi nasıl etkiliyor sorusuna ge- lince...

Hans J. Vermeer'in görüşlerine dayanarak, çeviriye bir kültür aktarımı olarak görür- ken Humboldt'un dil ile kültür arasındaki klasik ilişkisinden yola çıkıyorum. Dil, o dili konuşan insanların dünyaya bakış, o dünyayı kavrayış biçimi aynı zamanda. Yani dil de- diğimiz şey, bir grup insanı ya da toplumu diğerlerinden ayırdedici özelliklerin toplamı anlamına gelen kültürün bir parçası. Çeviride bu iki kültür karşı karşıya gelmekte. Al-

mancadan Türkçeye çeviri yaptığıma göre, çevirmen olarak aynı zamanda Türk kültürüne Alman kültürünü tanıtıcı, bu kültürü aktarıcı bir işlev de yerine getiriyorum. Bir anlamda farklı iki kültürün birbirini daha iyi anlamasına, birbirlerine yakınlaşmalarına katkıda bulunuyorum. Yani iki kültür arasında iletişim sağlamaya çalışan birisiyim. Genel anlamda iletişim bir davranış, bir eylem biçimi olarak kabul edildiğinden, iki kültür arasında iletişim sağlamaya çalıştığına göre çeviri de bir eylem biçimidir (Jutta Holz-Mänttäri). Yani alımlayıcıda etkili olmak, onda düşünce ya da davranış değişikliğine yol açabilecek özelliklere sahip olmak zorundadır.

Kültürlerarası iletişimin gerçekleşebilmesi için çeviri metninin erek kültürde belirli bir işleve sahip olması gerekir (Christine Nord). Nasıl ki kaynak metin kaynak dilde ve kültürde belirli bir işleve sahipse, erek metin de erek kültürde benzer bir işleve sahip olmalıdır. Böyle bir tesit şu açıdan önemlidir: Erek metnin taşıdığı işlevin çevirinin odağına yerleştirilmesi, eskilerin deyişiyile kaynak metne “sadakat” anlayışı ile vedalaşılmasını gerektirir. Artık “orijinal metin” kutsal bir metin olmaktan çıkar, yalnızca çevirmene kaynak metnin taşıdığı anlamın ya da işlevin tespit edilmesine yarayan bir “materyal” düzeyine iner. Bu da çevirmenin sorumluluğunu, çeviri süreci içindeki payını son derece artırıcı ve çevirmeni aktarıcı değil, yaratıcı olmaya zorlayan bir bakıştır. Çevirmen, sorumluluğu arttıkça özgürleşir, özgürleştikçe yaratıcı olmak zorundadır, yaratıcı oldukça da yaptığı iş zorlaşır. Çeviri süreci sırasında metnin bütününe erek kültürde yerine getireceği işlevi bir an için bile aklından çıkarmamalıdır.

Nasıl ki bir sözcüğün çevirisi içinde yer aldığı bağlama göre değişiyorsa, bir metnin işlevi de içinde yer aldığı bağlama göre değişeceğinden, çeviri süreci sırasında doğru kararlar verilebilmesi için o bağlam bilinmelidir. Yani Elias konusunda çeviri yapılabilmesi için aynı zamanda çevirmenin Elias’ın kitabının Türkçede yerine getireceği işlevi bilmesi, bu yapıt ile yazarın diğer yapıtları ve örneğin Karl Marx, Max Weber, Freud gibi başka yazarların yapıtları arasındaki etkileşimi de gözönüne almak zorundadır. Bu açıdan bakıldığında yukarıdaki anekdot farklı bir anlam kazanacaktır. Kısacası, iyi çeviri yapılabilmesi için çeviri yapılacak konuda yazabilecek kadar konunun iyi bilinmesi gerekmektedir.

Çeviriye işte ben böyle bir anlayışla yaklaşıyorum.

Bu bağlamda ortaya çıkan sorunların bir kısmı kültürel sorunlar olarak ele alınabilir. Aslında kültürel sorunları dilsel sorunlardan ayırmak oldukça güç. Dili de kültürün bir parçası olarak gördüğümüze göre, her dilsel sorun aynı zamanda bir kültürel sorun olarak da sınıflandırılabilir. Ama ben doğrudan dilsel olmayan, yani iki dil arasındaki yapısal farklılıktan kaynaklanmayan sorunları kültürel sorun olarak görmek gerektiğini düşünüyorum. Örneğin genel olarak söz oyunları ve üstdil ya da Türkçe-Almanca dil çiftini ele alırsak, Türkçede tanımlık bulunmaması, sözcüklerin cinsiyete sahip olmama-

ları, geniş zaman bulunması, Almancada yan cümleli karmaşık yapıların uzun cümleler kurulmasına izin vermesi, tekil ve çoğul, bağlaç, ilgeç ve adıl kullanımlarındaki farklılıklar, deyimler ve kalıplaşmış yapılar çeviride doğrudan dilsel sorunlar yaratabilmektedir. Ben bu tür sorunların dışındakileri, yani bir anlamda içerik ile ilgili sorunları kültürel sorun olarak görme eğilimindeyim. Bunlar da çoğunlukla sözcük ya da kavram (anlam) temelinde ortaya çıkan sorunlardır. Biçemle ilgili olanları da var şüphesiz, örneğin bazı metin türlerine ait toplumsal standartlar, dilekçenin, yaşamöyküsünün yazılışı ile ilgili standartlarda iki toplum arasında görülen farklılıklar bu gruba örnek verilebilir.

Çevirdiğim kitabın adı da buna bir örnek oluşturabilir: “Über den Prozess der Zivilisation”. Siz bu başlığı nasıl çevirdiniz? “Uygarlık Süreci Üzerine” olarak mı? Kitapta “über” ile başlayan birçok ara başlık daha var. Ben doğrudan doğruya “Uygarlık Süreci” olarak çevirmeyi tercih ettim. Çünkü Türkçede “... Üzerine” şeklinde bir başlık kullanılmamakta. Almancada da artık böyle bir başlık görülüyor. Sadece “Uygarlık Süreci” başlığını seçerken Türk toplumunda kitap ve bölüm başlıkları konusunda varolan standart benim için belirleyici oldu. Eğer orijinal metne tamamen sadık kalmak gerekseydi, başlık “Uygarlık Süreci Üzerine” şeklinde çevrilmek zorundaydı.

Sizlere örnekler üzerinde tartışmadan önce bir sorunun altını daha çizmek istiyorum: Alan dili (Fachsprache) sorununun... Karşılaştığım sorunların bir kısmı alan dili ile de ilgili. Kitabın yazarı Elias da terminoloji sorununun bilincinde. Bu nedenle kitabın ilk başlarında, Almancadaki “Zivilisation” kavramı ile İngilizce ve Fransızcadaki “kültür” kavramı arasındaki farka değinir ve uzun uzadıya bu farkın hangi tarihsel gelişmeye dayandığını açıklamaya çalışır. Elias, kitabıyla aynı zamanda “Zivilisation” kavramına yeni bir anlam kazandırma çabasına da girişir. Bu kavramın bir süreç olarak, uzun tarihsel dönemler içinde gerçekleşen dönüşümler şeklinde anlaşılması gerektiğini söyler. Ayrıca kendisinin kullandığı bazı kavramlar vardır: “Schicht”, “Abendland”, “Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen”, hatta “Gesellschaft”, “Volk” ve “Nation” gibi. Bunlar sosyoloji alanına ya da Elias’a ait terimler olarak görülebilir. Ancak sosyal bilimlerin alanındaki terimler, doğa bilimlerindeki terimlerden biraz daha farklı olduğundan bunların da kültürel bir sorun olarak ele alınmasında herhangi bir sakınca görmüyorum. Çünkü doğa bilimlerinde terimlerin mümkün olduğunca kesin çizgilerle belirlenme eğilimi görülürken, sosyal bilimlerde, bu bilimlerin doğası gereği, terimler yoruma daha açık olmaktadır.

***

W. Koller’in tespitlerine göre, çeviride eşdeğerlik kapsamındaki çevrilemezlik sorunu içinde yer alan kültürel farklılıklar değişik biçimlerde ortaya çıkabilmektedir.

İki ayrı toplumda yer alan kültürel özelliklerin,

1. tamamen çakışması,

2. kısmen çakışması ya da

3. hiç çakışmaması söz konusudur.

Koller bir kültürde yer alan özelliklerin diğer kültürde bulunmaması durumunda çevrilemezlik sorunuyla karşı karşıya bulunulduğunu söyler.

Kültürel özelliklerin çakışması durumunda çeviride herhangi bir sorun ortaya çıkmaz. Aynı metin bu nedenle Hollandacaya daha kolay çevrilebilmekte. Ama çakışmanın kısmen gerçekleştiği ya da hiç olmadığı durumlarda bir çevirmen olarak ne yapacağız? Daha doğrusu ben ne yaptım?

Yukarıdaki örneği ele alacak olursak, şöyle bir sorun ile karşı karşıya bulunuyorum. Orta Çağa ait bir toplumsal sistemi, o dönemde yaşayan insanların alışkanlıklarından, geleneklerinden ve düşünüş, hissediş, dünyayı alımlayış biçimlerinden söz eden bir yapıt söz konusu. Bu tür bir toplumsal sistem bizim kültürümüze oldukça yabancı. Batıda şövalyelik, feodal eyaletlerden oluşan bir sistem varken bizde ta başından beri merkezi bir sistem oluşmuş. Bu nedenle bu Batıdaki feodal sisteme ait kavramlar benim için önemli bir sorun oldu. Eğer bu tür kavramlar başka bir konudan söz eden kitabın bir yerinde geçecek olsaydı (Örneğin Goethe'nin "Die Leiden des jungen Werther" adlı romanında) daha kolay çözülebilirdi, örneğin "Stand" için "sınıf" diyebilirdim. Ama "sınıf" sözcüğü Türkçede modern çağdaki toplumlarda görülen toplumsal gruplar için kullanıldığından "Stand" için "sınıf" karşılığını kullanmak istemedim, "tabaka" sözcüğünü tercih ettim. "Tabaka" sözcüğü de bazı sakıncalar taşımakta, örneğin "Standesgesellschaft" gibi birleşik isimler yapılması mümkün olmamakta. Hele bir de yazar "Schicht"lerden söz ediyorsa işler daha da karmaşıklaşmakta. Ama bütün bunlara rağmen "tabaka" tercihim ağır bastı, ortaya çıkan diğer sorunları bağlama uygun olarak farklı yöntemlerle çözmeye çalıştım.

Karşılaştığım sorunları çözmek için şu yöntemlere başvurdum:

1. Kaynak metindeki sözcüğü olduğu gibi bıraktım

Leitmotiv = Leitmotiv

Schnaps = şnaps

2. metin içinde açıklama yaptım

Pastete = pilava benzeyen bir tür yiyecek olan pastete

Katechismus = Hıristiyan ders kitabı

Prüderi = (cinsellikle ilgili konularda) ahlaklı olmak

Eier mit dem Messer kappen = yumurtanın üst kısmının bıçakla açılması

3. dipnot yazdım

homo clausus = kendi başına insan

Minnesang = Orta Çağ Alman aşk şiiri

Hof – Höflichkeit açıklaması

4. başka bir sözcükle ifade ettim.

gemeinsamer Schüssel = tepsi

Klößen = köfte

Eltern = ana baba

Tafelgeschirr = tabak, çanak, bıçak, çatal

5. ya da çevrilmesi mümkün olmadığı ve bütün açısından anlamlı olmadığı için zorunlu olarak atladım, eksik kaldı.

Bazı Hıristiyan tarikat adları, bunların bilinmesi bağlam açısından çok önemli değildi...

Regelung = düzenleme, denetleme; zaman zaman bunlardan birini tercih ettim, diğerini gözden çıkardım

intim – (ilişkilerdeki) yakınlık, gizlilik

Kaynakça

Elias, Norbert. (1997). **Über den Prozess der Zivilisation**. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Elias, Norbert: (2000). **Uygarlık Süreci**. İstanbul: İletişim.

Gerzymisch-Arbogaast, K. – Mudersbach, K. (1998). **Methoden des wissenschaftlichen Übersetzens**. Tübingen, Basel: Francke..

Kapp, Volker. (1984). **Übersetzen und Dolmetschen**. Tübingen, Basel: Francke.

Kautz, Ulrich. (2000). **Handbuch Didaktik des Übersetzens und Dolmetschens**. München: iudicium.

Koller, W. (1997). **Einführung in die Übersetzungswissenschaft**. Heidelberg: Quelle & Meyer.

Nord, Christiane. (1993). **Einführung in das funktionale Übersetzen**. Tübingen, Basel: Francke.

Störig, Hans Joachim. (1963). **Das Problem des Übersetzens**. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Wills, Wolfram. (1981). **Übersetzungswissenschaft**. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.